ΝΙΚΟΥ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΥ

Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΝΕΑΡΟΥ HEGEL*

Ἡ ἀναγόρευση τοῦ Hegel σὲ ἔκτακτο καθηγητὴ τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας τὸ 1805 ἔχει μία μικρὴ προϊστορία, στὴν ὁποία ὀφείλουμε πιθανότατα τὴν ἴσως πιό σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συνεπέστερη πρὸς τὸ ἔργο του νοηματοδότηση τοῦ συνόλου τῶν πληροφοριῶν, ποὺ ἀναφέρονται στὴν πορεία τῶν ἐγκύκλιων καὶ πανεπιστημιακῶν σπουδῶν του καὶ ποὺ διασώθηκαν α) στὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιο καὶ τὰ γραπτὰ τῶν μαθητικῶν καὶ φοιτητικῶν του χρόνων[1], β) στὴν πλούσια ἐπιστολογραφία του[2], γ) στὶς ἐνθυμήσεις

*Διευρυμένη μορφὴ τῆς εἰσήγησης ποὺ διαβάστηκε στὴν ὀργανωμένη ἀπὸ τὸ Σπουδαστήριο Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἐπιστημονικὴ ἐκδήλωση γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Hegel. Τὴν ἐκδήλωση, ποὺ ἦταν νὰ γίνει στὶς 2 τελικὰ ὅμως ἔγινε στὶς 9 Δεκεμβρίου 1981 στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἀνήγγειλαν οἱ ἐφημερίδες *Ἔθνος*, *Καθημερινή*, *Ριζοσπάστης* καὶ *Τὰ Νέα* (ὅλες στὶς 2.12.81) καὶ παρουσίασε τὸ περιοδικὸ *Ἐπιστημονικὴ σκέψη* (τεῦχος 5, Φεβρουάριος 1982, σ. 107). Τὸ πρόγραμμα τῆς ἐκδήλωσης:

Γενικὴ ἀποτίμηση

Β. Α. Κύρκος: Ἡ θέση τοῦ Hegel στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας
Ε. Ι. Μπιτσάκης: Ἡ ἐπικαιρότητα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel

Εἰδικὲς εἰσηγήσεις

Ν. Ψημμένος: Ἡ κλασικὴ παιδεία τοῦ Hegel
Γ. Ἀποστολοπούλου: Ὁ Hegel καὶ ἡ διαλεκτικὴ ἐμπειρία τῆς καμπῆς τῆς ἱστορίας
Γ. Κουμάκης: Hegel - Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς παγκόσμιας ἱστορίας
Π. Χ. Νοῦτσος: G. Lukacs - Καταγωγὴ καὶ ὅρια τοῦ χεγκελιανισμοῦ τῆς περιόδου 1919-1928

1. Πρβ. *Der junge Hegel in Stuttgart - Aufsätze und Tagebuchaufzeichnungen, 1785-1788*, ἔκδ. *Friedhelm Nicolin*, Marbacher Schriften (ἔκδ. Deutsches Literaturarchiv im Schiller-Nationalmuseum Marbach/Neckar) 3, Stuttgart 1970, σσ. 31-64 (καὶ 90-139: Γερμανικὴ μετάφραση τῶν λατινικῶν τμημάτων καὶ σχόλια). Στὸ ἑξῆς: *Der junge Hegel in Stuttgart*. Μέρος τῶν γραπτῶν τοῦ Hegel ἀπὸ τὰ φοιτητικά του χρόνια συμπεριέλαβε ὁ Herman Nohl στὴ γνωστὴ συλλογὴ νεανικῶν κειμένων τοῦ φιλοσόφου. Πρβ. σημείωση ἀρ. 3 της σ. 176.

2. Πρβ. *Briefe von und an Hegel* I -IV, ἔκδ. *Johannes Hoffmeister* (τ. I-III: Dritte, durchgesehene Auflage, Hamburg 1969) καὶ *Friedhelm Nicolin* (τ. IV, 1-2: Dritte, völlig neubearbeitete Auflage, Hamburg 1977-1981). Στὸ ἑξῆς: *Briefe*.

συγγενῶν, φίλων καὶ γνωστῶν του[1], δ) στὴ γραμμένη ἀπὸ τὸ μαθητή του Karl Rosenkranz κλασική, θὰ λέγαμε, βιογραφία του[2] καὶ ε) στὰ διάφορα ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα τῶν σχολείων, στὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς φοίτησε[3].

Ἡ προϊστορία αὐτὴ μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ στὶς γενικές της γραμμὲς ὡς ἑξῆς: Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1804 ὁ Hegel ἦταν ὁ ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς ἄμισθους ὑφηγητές, ποὺ παρακινημένοι ἀπὸ τὴ γρήγορη ἀνάδειξη στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας τῶν Reinhold, Fichte καὶ Schelling, ποὺ δίδασκαν στὴν Ἰένα, εἶχαν πάει ἐκεῖ γιὰ νὰ σταδιοδρομήσουν δίπλα τους μελετώντας καὶ διδάσκοντας κι αὐτοὶ φιλοσοφία[4]. Θεωρούνταν ἐπομένως ὡς ὁ ἐπικρατέστερος ὑποψήφιος γιὰ τὴν κατάληψη μιᾶς ἀπὸ τὶς ἕδρες τῆς φιλοσοφίας, ποὺ μὲ τὴν ἀναχώρηση τῶν Schelling καὶ Niethammer γιὰ τὸ Würzburg καὶ τοῦ Johann Baptist Schad γιὰ τὸ Χάρκοβο τῆς Ρωσίας, παρέμειναν κενές[5]. Ἡ κυβέρνηση τῆς Βαϊμάρης ὡστόσο, στὴν ὁποία ἀνῆκε διοικητικὰ ἡ Ἰένα, προωθοῦσε γι' ἄγνωστους σὲ μᾶς λόγους τὴν ἀναγόρευση σὲ ἔκτακτο καθηγητὴ τοῦ ὑφηγητῆ Jacob Friedrich Fries, ποὺ τότε εἶχε γίνει ἀρκετὰ γνωστὸς μὲ τὸ σύγγραμά του «Reinhold, Fichte und Schelling»[6] καὶ ποὺ ἀργότερα ὑπῆρξε ὁ κύριος εἰσηγητὴς τῆς ἀνθρωπολογικῆς θεώρησης τοῦ κριτικισμοῦ[7], μιᾶς θεώρησης ποὺ ὁ Hegel χαρακτήρισε

---

1. Οἱ κυριώτερες περιλαμβάνονται: α) Σὲ μία ἐπιστολὴ ποὺ ἡ ἀδελφή τοῦ φιλοσόφου Christiane Hegel ἔστειλε στὶς 7 Ἰανουαρίου 1832 ἀπὸ τὸ Bad Teinach στὴ χήρα νύφη της (πρβ. *Der junge Hegel in Stuttgart*, ὅ.π., σσ. 83-84: Erinnerungen Christiane Hegels). β) Σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ φίλου τοῦ Hegel καὶ κατὰ ἕνα ἀκαδημαϊκὸ ἔτος μεγαλύτερου συμφοιτητῆ του Ch. P.F. Leutwein στὸν Th. E.F. Ch. Pressel (πρβ. *Dieter Henrich, Leutwein über Hegel-Ein Dokument zu Hegels Biographie*, «Hegel-Studien» 3, Bonn 1963, σσ. 39-77). Ὅλες τὶς σχετικὲς μαρτυρίες συμπεριέλαβε ὁ *Günther Nicolin* στὴν ἔκδοση *Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen*, Hamburg 1970, σσ. 3-5 (: Stuttgart 1770-1788) καὶ 9-19 (: Tübingen 1788-1793).

2. *Karl Rosenkranz, Georg Wilhelm Friedrich Hegels Leben.* Unveränderter reprografischer Nachdruck der Ausgabe Berlin 1844 unter Hinzufügung einer Nachbemerkung von *Otto Pöggeler*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstast 1977. Γιὰ τὴν φερεγγυότητα τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν τῆς βιογραφίας αὐτῆς βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ *Otto Pöggeler* (ὅ.π., σσ. 567-569) καθὼς καὶ τὴν ἐργασία τοῦ *Friedhelm Nicolin, Karl Rosenkranz als Herausgeber und Biograph Hegels*, Bonn 1977.

3. Μέρος τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Friedhelm Nicolin στὸν πρῶτο ἡμίτομο τοῦ 4ου τόμου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Hegel (: *Briefe*, ὅ.π., IV, 1: *Dokumente und Materialien zur Biographie*).

4. Πρβ. *Karl Rosenkranz*, ὅ.π., σ. 147.

5. Οἱ δύο ἕδρες, τοῦ Schelling καὶ τοῦ Niethammer, ἦταν κενὲς ἀπὸ τὸ 1803· ἡ τρίτη, ἡ ἕδρα ποὺ κατεῖχε ὁ Schad, εἶχε κενωθεῖ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1804.

6. Leipzig 1803. Κυκλοφόρησε καὶ σὲ δεύτερη βελτιωμένη ἔκδοση ὡς πρῶτος τόμος τῶν *Polemischen Schriften* (Halle 1824).

7. Γιὰ τὴ θεώρηση αὐτὴ πρβ. *Wilhelm Windelband, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 16. Auflage (unveränderter Nachdruck der 15., durchgesehenen und ergänzten Auflage), ἐκδ. *Heinz Heimsoeth*, Tübingen 1976, σ. 495. (Ἑλληνικὴ μετάφρα-

ἀπερίφραστα ὡς τόσο ρηχὴ κι ἀσήμαντη, ὥστε δὲν ἄξιζε τὸν κόπο νὰ τὴ λάβει ὑπόψη του στὴ συγγραφὴ τῆς δίτομης «Λογικῆς» του[1].

Ἡ προτίμηση, ποὺ ἔδειχνε ἡ κυβέρνηση στὸν Fries, ἔγινε γνωστὴ στὸν Hegel, ποὺ μὲ τὸ δίκηο του, μποροῦμε νὰ ποῦμε, θεώρησε τὸν ἑαυτό του παραγκωνισμένο κι ἔγραψε γι' αὐτὸ στὶς 29 Σεπτεμβρίου 1804 μία ἐπιστολὴ στὸν Goethe, ποὺ ἀπὸ τὸ 1775 βρισκόταν στὴν ὑπηρεσία τῆς Βαϊμάρης κι ἐπηρέαζε σὲ μέγιστο βαθμὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ζωὴ τῆς Ἰένας[2]. Στὴν ἐπιστολή του ὁ Hegel, ἀφοῦ ὑπενθυμίζει ἔμμεσα ὅτι εἶναι ὁ ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς ὑφηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, «τολμάει» καταρχὴν νὰ θέσει στὴν κρίση τοῦ παραλήπτη τὸ πρόβλημά του - δηλαδὴ ἂν θὰ πρέπει, ὅπως γράφει, νὰ φοβᾶται πὼς κάποια «διάκριση, ποὺ δόθηκε σ' ἄλλους ἀπὸ τὶς ὑψηλότατες αὐθεντίες», πρόκειται νὰ τὸν περιορίσει «στὴ δυνατότητα νὰ δρᾶ στὸ Πανεπιστήμιο ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις» του - κι ὕστερα ἐπικαλεῖται τὴν «εὔνοια καὶ καλοπροαίρετη συνηγορία» του σὲ περίπτωση ἀναγόρευσης νέων καθηγητῶν[3].

Τὴν ἐπίκλησή του ὑποστηρίζει ὁ Hegel μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς τριετοῦς θητείας του ὡς ὑφηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο καθὼς καὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν μαθημάτων του ἰδιαίτερα τὸ χειμερινὸ ἑξάμηνο 1803-1804, ποὺ τὸ ἀκροατήριό του ἦταν πολυπληθές[4], καὶ μὲ τὴν ἀναγγελία τῆς ὁλοκλήρωσης τὸν ἑπόμενο χειμώνα μιᾶς «καθαρὰ ἐπιστημονικῆς διαπραγμάτευσης τῆς φιλοσοφίας» γιὰ τὰ μαθήματά του, τῆς μόνης ποὺ ἀντίτυπό της προτίθεται νὰ ὑποβάλει στὸν Goethe[5], γιατὶ τὶς προγενέστερες ἐργασίες του τὶς θεωρεῖ ὄχι ἀξιόλογες γιὰ νὰ «τολμήσει» νὰ τοῦ τὶς στείλει. Καὶ ἡ ἐπιστολὴ κλείνει μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαιότητας τῶν «καλοπροαίρετων αἰσθημάτων» τοῦ Goethe

---

ση: *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*, τόμος Γ'. Μετάφραση *Ν.Μ. Σκουτεροπούλου*. Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985, σ. 68).

1. Πρβ. *G.W.F. Hegel, Wissenschaft der Logik* I («*Gesammelte Werke*», in Verbindung mit der Deutschen Forschungsgemeinschaft herausgegeben von der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Bd.11), ἐκδ. *Friedrich Hogemann* καὶ *Walter Jaeschke*, Hamburg 1978, σ. 23. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο φιλοσόφων πρβ. *W. van Dooren, Hegel und Fries*, «Kant-Studien» 61/1970, σσ. 217-226.

2. Ἔτσι δικαιολογεῖ κι ὁ Hegel τὴν ἀποστολὴ τῆς ἐπιστολῆς του στὸν Goethe. Πρβ. *Briefe* I, ὅ.π., σ. 84: «Da wir in allem, was der Universität und ihren Mitgliedern Erspriessliches geschehen kann, unsere Augen und Hoffnungen auf Euer Excellenz werfen, so habe ich es wagen wollen, auf den vorkommenden Fall, dass die Durchlauchtigsten Erhalter beschlössen, neue Professoren der Philosophie zu ernennen, mich der Gewogenheit und gnädigen Fürsprache Euer Excellenz zu empfehlen.»

3. Ὅ.π. Τὸ σχετικὸ χωρίο παρατίθεται στὴ σημείωση 5 τῆς σ. 176.

4. Ὅ.π., σ. 84 κ.ἑ.

5. Ὅ.π., σ. 85: «...der Zweck einer Arbeit, die ich diesen Winter für meine Vorlesungen zu vollenden hoffe, eine rein wissenschaftliche Bearbeitung der Philosophie, wird es mir gestatten, sie Euer Excellenz, wenn dieselben es gütigst erlauben werden, vorzulegen.»

γιὰ τὴ δημιουργία κάποιας ἐλπίδας νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του στὸ Πανεπιστήμιο ὁ Hegel καὶ μὲ τὴν ἔκφραση τῆς βεβαιότητας ὅτι οἱ ἐπιστημονικὲς προσπάθειες τοῦ τελευταίου θ' ἀναπτερωθοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς οἱ «πεφωτισμένοι παραλῆπτες» θὰ μεριμνήσουν τουλάχιστον νὰ μὴ παραγκωνισθεῖ ἀπὸ ἄλλους[1].

Ἡ ἀποστολὴ αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς στὸν Goethe εἶχε σχετικὰ γρήγορα τὰ εὐεργετικὰ γιὰ τὸν Hegel ἀποτελέσματά της: Μὲ τὶς φροντίδες, ὅπως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, τοῦ ἰσχυροῦ ποιητῆ ὁ ἀνίσχυρος τότε φιλόσοφος ἀναγορεύτηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1805 σὲ ἔκτακτο καθηγητὴ τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας μαζὶ μὲ τὸν συνάδελφο καὶ ἐπαγγελματικὸ ἀνταγωνιστή του Fries[2]. Ἔτσι δόθηκε αἴσιο τέλος σὲ μία συνηθισμένη, θὰ λέγαμε, ἐνδοπανεπιστημιακὴ διαμάχη, ποὺ στάθηκε ὡστόσο ἡ ἀφορμὴ νὰ καταγραφεῖ ἡ μαρτυρία, τὴ σημασία τῆς ὁποίας χαρακτηρίσαμε ἤδη στὴν ἀρχή.

Ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι τὸ σχέδιο ἑνὸς αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματος, ποὺ ὁ γνωστὸς ἐκδότης Herman Nohl ἀνακάλυψε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἀνάμεσα σὲ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Hegel καὶ δημοσίευσε στὸν πρόλογο τῆς θεμελιακῆς γιὰ τὴν κατοπινὴ ἔρευνα ἔκδοσης τῶν πρώιμων θεολογικῶν συγγραμμάτων τοῦ φιλοσόφου[3]. Ὁ ἴδιος τὸ χρονολόγησε στὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1804 καὶ - βασισμένος προφανῶς στὰ ὅσα ὁ Rosenkranz γράφει γιὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Hegel σὲ ἔκτακτο καθηγητή[4] - διέγνωσε τὴ σχέση του μὲ τὴν ἐπιστολή, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενο ἀποδώσαμε παραπάνω[5]. Ὁ δεύτερος ἐκδότης τοῦ ση-

1. Ὅ.π.

2. Πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 90 (Erlass des Herzogs Karl August an die Universität Jena). Πρβ. ἐδῶ καὶ τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ παλιοῦ ἀκροατῆ καὶ ἀργότερα διαδόχου τοῦ Hegel στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου Georg Andreas Gabler στὴ συλλογὴ *Dokumente zu Hegels Jenaer Dozententätigkeit (1801-1807),* ποὺ ἐξέδωσε ὁ Heinz Kimmerle («Hegel-Studien» 4/1967, σ. 65) ἢ στὴ συλλογὴ *Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen* (ὅ.π., σ. 59).

3. *Hegels theologische Jugendschriften nach den Handschriften der Kgl. Bibliothek in Berlin,* ἐκδ. *Herman Nohl,* Tübingen 1907 (: unveränderter Nachdruck Frankfurt/M. 1966), σσ. VIII-IX. Στὸ ἑξῆς: *Jugendschriften.*

4. *Karl Rosenkranz,* ὅ.π., σ. 220.

5. *Jugendschriften,* σ. VIII. Ὁ Nohl, ὅπως καὶ ὁ Rosenkranz (ὅ.π.), κάνει λόγο γιὰ κάποια ἀναφορὰ (Eingabe), ποὺ ἔστειλε ὁ Hegel στὸ Ὑπουργεῖο τῆς Βαϊμάρης στὶς 29 Σεπτεμβρίου 1804, καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἐπιστολὴ στὸν Goethe. Τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο κείμενο αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ σύντομη ἀπόδοση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀναφορᾶς ἀπὸ τὸν Rosenkranz, ποὺ χρησιμοποίησε σχεδὸν αὐτούσιες μερικὲς ἐκφράσεις τῆς ἐπιστολῆς. Πρβ. *Karl Rosenkranz,* ὅ.π.: «Auch machte er am 29. September eine Eingabe an das Weimarsche Ministerium, worin er sich ... darauf berief, dass er der ä l t e s t e der Privatdocenten sei, mithin durch die, Andern vor ihm von den höchsten Auctoritäten ertheilte Auszeichnung die Möglichkeit, in seiner Wirksamkeit beschränkt zu werden, befürchten müsse.» *Briefe* I, ὅ.π., σ. 84: «Indem ich höre ... und hierdurch daran erinnert werde, dass ich der älteste der hiesigen Privatdozenten bin,

μειώματος Rolf Flechsig θεωρεῖ μάλιστα πιθανὸ ὅτι τὸ καθαρογραμμένο κείμενο τοῦ σημειώματος αὐτοῦ συνῆψε ὁ Hegel στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Goethe[1], ἐνῶ ὁ Friedhelm Nicolin, ὁ τρίτος ἐκδότης του, χωρὶς νὰ κάνει μνεία μιᾶς τέτοιας πιθανότητας, δέχεται ἀνεπιφύλακτα τὴ σχέση τῶν δύο κειμένων ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, διατηρεῖ ὅμως, ὅπως φαίνεται, κάποιες ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ πρώτου[2].

Τὴ σχέση του μὲ τὴν ἐπιστολὴ στὸν Goethe μᾶς φανερώνει τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα κυρίως στὸ τέλος του, ὅπου ἀναφέρεται ἡ τριετὴς θητεία τοῦ Hegel ὡς ὑφηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας καθὼς καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀκροατῶν του τὸ χειμερινὸ ἑξάμηνο 1803-1804[3] καὶ ὅπου προβάλλεται ὡς ἀναγκαία συνέπεια τῆς πορείας τῶν σπουδῶν του ἡ ἐπιθυμία του «νὰ διορισθεῖ ἀπὸ τοὺς πεφωτισμένους παραλῆπτες ὡς δημόσιος διδάσκαλος τῆς ἐπιστήμης τῆς φιλοσοφίας»[4]. Ὁ λόγος γιὰ «πεφωτισμένους παραλῆπτες» καὶ στὰ δύο κείμενα μᾶς ἐπιτρέπει ὡς ἕνα σημεῖο νὰ προτείνουμε γιὰ τὴ μεταξύ τους σχέση ὡς πολὺ πιθανὴ τὴν ἑξῆς ὑπόθεση, ποὺ κι αὐτὴ ὡστόσο ἀναλύεται σὲ δύο ἐπιμέρους ἐκδοχές: Ὁ Hegel δὲν ἀποκλείεται νὰ συνῆψε τὸ καθαρογραμμένο κείμενο τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματός του εἴτε στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Goethe εἴτε σὲ κάποια λανθάνουσα ἀναφορά του πρὸς τὴν κυβέρνηση τῆς Βαϊμάρης, στὴν ὁποία ἐνδέχεται νὰ ἐξέφρασε ἄμεσα τὰ μέχρι ἑνὸς βαθμοῦ δίκαια παράπονά του γιὰ τὴν πρόταξη τοῦ συναδέλφου του Fries στὸ θέμα τῆς ἀναγόρευσης νέων καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας[5].

Ὅποια πάντως καὶ νὰ εἶναι ἡ σχέση τῶν δύο κειμένων ἕνα ἔχει γίνει, πιστεύω, φανερὸ ἀπὸ τὴν ὡς τώρα προσπάθεια συνεξέτασής τους: Ἡ σύνδεσή τους ἀποβαίνει ἀποκαλυπτικὴ κυρίως γιὰ τὴν παρασκηνιακὴ δραστηριότητα τῆς ἐκλογῆς καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας τὸ 1805 καὶ συμβάλλει ἐλάχιστα, ἂν ὄχι καθόλου, στὴν ἀνάδειξη τῆς ἰδιαίτερης ἱστοριοφιλοσοφικῆς τους σημασίας, τὴν ὁποία τὰ δύο κείμενα ἀντλοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ τὸ καθένα τους περιέχει. Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς

---

so wage ich, der Beurteilung Euer Excellenz es vorzulegen, ob ich nicht durch eine solche, von den höchsten Autoritäten andern erteilte Auszeichung in der Möglichkeit, nach meinen Kräften auf der Universität zu wirken, beschränkt zu werden fürchten muss.»

1. Πρβ. *Briefe von und an Hegel,* Bd. IV: Nachträge-Dokumente-Personenregister, ἔκδ. *Rolf Flechsig,* zweite unveränderte Auflage, Hamburg 1961, σ. 172 (σχόλια στὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα, ποὺ στὴν ἔκδοση αὐτὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Hegel, σσ. 91-92, ἐπανατυπώνεται ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν *Jugendschriften*).

2. Πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 315. Ἡ χρονολογία ἀναγράφεται μὲ ἐρωτηματικό.

3. Ὅ.π., σ. 89.

4. Ὅ.π., σ. 90.

5. Τὸ κείμενο τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Hegel θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἦταν σχεδὸν ταυτόσημο μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς του στὸν Goethe. Πρβ. σημ. 5 τῆς σ. 176.

τὸν Goethe, γιὰ παράδειγμα, ὀφείλει τὴν ἀξία της στὴν ἀναφορὰ τῆς ἐπιτυχίας τῶν μαθημάτων τοῦ χειμερινοῦ ἑξαμήνου 1803-1804 καὶ προπάντων στὴν ἀναγγελία τῆς ἐπικείμενης ὁλοκλήρωσης τῆς «καθαρὰ ἐπιστημονικῆς διαπραγμάτευσης τῆς φιλοσοφίας», ποὺ, ὅπως συμπεραίνουμε βασισμένοι καὶ σὲ ἄλλες μαρτυρίες, πρόκειται τελικὰ γιὰ τὴ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος»[1].

Τό ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία ἔγκειται στὸ σύνολο τῶν πληροφοριῶν ποὺ περιέχει α) γιὰ τὶς ἐγκύκλιες καὶ πανεπιστημιακὲς σπουδὲς καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὅλη ἐπαγγελματικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Hegel ὡς τὰ 1804 καὶ β) γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Hegel ἑρμήνευσε λίγο πρὶν τὴν πρώτη καθηγεσία του τὴν μέχρι τότε πορεία του στὴν ἐπιστήμη. Ἔτσι μαθαίνουμε ἀπὸ πρῶτο χέρι γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ Hegel στὸ Γυμνάσιο τῆς Στουτγάρδης[2] καὶ στὶς δύο Σχολὲς (Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης, στὸ Θεολογικὸ Ἵδρυμα τῆς ὁποίας «προσλήφθηκε» τὸ 1788[3], γιὰ τὴ διδακτικὴ δραστηριότητά του ὡς οἰκοδιδασκάλου στὴ Βέρνη[4] καὶ στὴ Φρανκφούρτη[5] καὶ ὡς ὑφηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἰένα[6] καί, τέλος, γιὰ τὴ συγγραφικὴ παραγωγή του πρῶτα σὲ βιβλία[7] κι ὕστερα σὲ μελέτες, ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸ «Kritisches Journal der Philosophie»[8], στὸ περιοδικὸ δηλαδὴ ποὺ τὸ 1802 καὶ τὸ 1803 ἐξέδιξε ὁ ἴδιος μαζὶ μὲ τὸν παλιὸ συμφοιτητή του καὶ φίλο του ἀκόμη τότε Schelling[9].

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Hegel δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβὴς στὶς πληροφορίες του. Ἔτσι ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Τυβίγγης παρακολούθησε καὶ παραδόσεις μαθηματικῶν ἀπὸ τοὺς καθηγητές του Johann Friedrich Flatt καὶ Angust Friedrich Bök, ἐνῶ, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ προγράμματα σπουδῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, στὴν ὁποία ἀρχικὰ φοίτησε,

---

1. Πρβ. *Johannes Hoffmeister, Einleitung des Herausgebers* στὴν *Phänomenologie des Geistes,* Hamburg 1952[6], σ. XXX κ.ἑ. Ὁ Hoffneister ὡστόσο δὲν ἀξιοποιεῖ τὴ μαρτυρία τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Goethe.
2. Briefe IV, 1, ὅ.π., σ. 88.
3. Ὅ.π.
4. Ὅ.π., σ. 89.
5. Ὅ.π.
6. Ὅ.π.
7. Ὅ.π.
8. Ὅ.π.
9. Τὸ περιοδικὸ ἐκδόθηκε στὴν Τυβίγγη καὶ κυκλοφόρησε σὲ δύο τόμους τῶν τριῶν τευχῶν (πέντε τεύχη κυκλοφόρησαν τὸ 1802, ἕνα τὸ 1803). Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο φιλοσόφων στὴν Ἰένα πρβ. τὶς ἀκόλουθες ἐργασίες: *Hartmut Buchner, Hegel und das Kritisehe Journal der Philosophie,* «Hegel-Studien» 3/1965, σσ. 95-106· *Xavier Tilliette, Hegel et Schelling à Iena,* «Revne métaphysique et de morale» 73/1968, σσ. 148-166· *Klaus Düsing, Spekulation und Reflexion - Zur Zusammenarbeit Schellings und Hegels in Jena,* «Hegel-Studien» 5/1969, σσ. 95-128· Xavier Tilliette, *Hegel in Jena als Mitarbeiter Schellings,* στὸν τόμο «Hegel in Jena - Die Entwicklung des Systems und die

αὐτοὶ δίδασκαν μόνο φιλοσοφία[1]. Μερικοὺς τίτλους μελετῶν του δὲν ἀποδίδει ἐξάλλου μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ἀκρίβεια[2] καὶ ἀπὸ τὴ συγγραφική του παραγωγὴ παραλείπει τὴ μετάφραση τῶν «Ἐμπιστευτικῶν ἐπιστολῶν» τοῦ Jean Jaques Cart[3], τὶς συνεισφορές του στὰ «Φύλλα σημειώσεων» (Notizblätter) τοῦ περιοδικοῦ ποὺ ἐξέδιδε μαζὶ μὲ τὸν Schelling[4] καὶ τὶς τρεῖς γνωστὲς βιβλιοκρισίες του στὴ «Literatur-Zeitung» τοῦ Erlangen[5]. Τὰ λάθη στὴν ἀπόδοση τῶν μαθημάτων στοὺς καθηγητές, ποὺ πραγματικὰ τὰ δίδαξαν, καὶ ἡ ἔλλειψη ἀκρίβειας στὴν ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τῶν μελετῶν του ὀφείλονται πιθανότατα στὴν προχειρότητα τοῦ σχεδίου τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματος. Ἡ παρασιώπηση μέρους τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του πρέπει ὡστόσο νὰ ἔχει τὴν αἰτία της μᾶλλον στὴν ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση τῶν κειμένων ποὺ παρασιωποῦνται, μία ἀξιολόγηση ποὺ ὡς ἕνα βαθμὸ συνάδει μὲ τὸν ἀρνητικὸ χαρακτηρισμὸ τῶν

Zusammenarbeit mit Schelling» (: Hegel-Tage Zwettl 1977), ἔκδοση *Dieter Henrich* καὶ *Klaus Düsing* (Beiheft 20 τῶν «Hegel-Studien»), Bonn 1980, σσ. 11-24.

1. Πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 88 καὶ τὰ σχόλια τοῦ ἐκδότη στὴ σ. 315 (σημ. 2). Πρβ. ἐπίσης καὶ τὰ προγράμματα σπουδῶν, ὅ.π., σσ. 23-25.

2. Σημειώνουμε ἐδῶ τοὺς τίτλους τῶν μελετῶν του, ὅπως ἀναγράφονται στὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα καὶ (σὲ παρένθεση) ὅπως εἶναι διατυπωμένοι στὸ *«Kritisches Journal der Philosophie»* [πρβ. *G.W. F. Hegel, Jenaer kritische Schriften («Gesammelte Werke»* hrsg. im Auftrag der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Bd. 4), ἔκδ. *Hartmut Buchner* καὶ *Otto Pöggeler*, σσ. 113-500]: *Einleitung* (: *Einleitung. Über das Wesen der philosophischen Kritik überhaupt, und ihr Verhältnis zum gegenwärtigen Zustand der Philosophie insbesondere.) - Wie der gemeine Menschenverstand die Philosophie nehme (: Wie der gemeine Menschenverstand die Philosophie nehme, - dargestellt an den Werken des Herrn Krug's.) - Über den alten und neuern Skeptizismus (: Verhältnis des Skepticismus zur Philosophie, Darstellung seiner verschiedenen Modificationen, und Vergleichung des neuesten mit dem alten.) - Die Kant-, Jacobi - und Fiehtesche Philosophie (: Glauben und Wissen oder die Reflexionsphilosophie der Subjektivität, in der Vollständigkeit ihrer Formen, als Kantische, Jacobische, und Eichtesche Philosophie.) - Die blsherige Bearbeitung des Naturreehts (: Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie, und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften.)*

3. Ἡ μετάφραση κυκλοφόρησε ἀνώνυμα τὸ 1798 ἀπὸ ἐκδοτικὸ οἶκο τῆς Φρανκφούρτης: *«Vertrauliche Briefe über das vormalige staatsrechtliche Verhältnis des Waadtlandes (Pays de Vaud) zur Stadt Bern - Eine völlige Aufdeckung der ehemaligen Oligarchie des Standes Bern»*. Γιὰ τὴ σημασία της πρβ. *H. Falkenheim, Eine unbekannte politische Druckschrift Hegels,* «Preussische Jahrbücher» 138/1909, σσ. 193-210 καθὼς καὶ τὸν ἐπίλογο τοῦ *Wolfgang Wieland* στὴ φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοσή της μὲ τὸν τίτλο *Hegels erste Druckschrift,* Göttingen 1970, σσ. 213-223.

4. Πρβ. *Jenaer kritische Schriften,* ὅ.π., σσ.188-194 (: *Notizenblatt* τοῦ 1ου τεύχους), 256-262 (: *Notizenblatt* τοῦ 2ου τεύχους) καὶ 298-311 (: *Notizenblatt* τοῦ 3ου τεύχους. Καὶ τὰ τρία τεύχη ἀνῆκουν στὸν πρῶτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ.)

5. Πρβ. ὅ.π., σσ. 95-104 *(: Bouterweks Anfangsgründe der spekulativen Philosophie),* 105-106 *(: Zwei Schriften Wernburgs)* καὶ 107-111 *(: Gerstäckers Deduktion des Rechtsbegriffs).*

πρώτων ἐργασιῶν του καὶ στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Goethe[1].

Ὀφείλουμε ἴσως νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι τὰ λάθη καὶ οἱ παραλείψεις τοῦ Hegel δὲν μειώνουν τὴν ἱστορικοφιλοσοφικὴ σημασία τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματός του. Κι αὐτὸ γιὰ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι τὸ ὅτι ὑπάρχει ἕνα πλῆθος ἄλλων μαρτυριῶν, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν ὄχι μόνο νὰ ἐλέγξουμε τὴν ὀρθότητα ὅλων σχεδὸν τῶν πληροφοριῶν τοῦ σημειώματος χωρὶς νὰ θίξουμε τὴν αὐθεντικότητά του, ἀλλὰ καὶ νὰ συμπληρώσουμε τὶς πληροφορίες του κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ἔχουμε μία λίγο ὡς πολὺ ἐπαρκὴ στὶς λεπτομέρειές της εἰκόνα τῶν σπουδῶν καὶ τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Hegel μέχρι τὸ 1804. Ὁ δεύτερος λόγος προκύπτει ἀπὸ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς γραφῆς τοῦ σημειώματος αὐτοῦ, μία ἰδιαιτερότητα ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν ἀνάγεται στὸ ἄθροισμα τῶν ἀξιόπιστων ἢ μὴ ἀξιόπιστων πληροφοριῶν ποὺ περιέχει, ἀλλὰ στὴν ἐπιμελημένη σύνδεσή τους μὲ κάποιες ἔντεχνα προβαλλόμενες προτιμήσεις πρὸς τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ πρὸς τὴ φιλοσοφία κάθε φορὰ ποὺ ὁ Hegel ἀναφέρεται ἔμμεσα στὴ δυνατότητα ποὺ εἶχε νὰ ἐπιλέξει ἢ τουλάχιστον νὰ προσδιορίσει μὲ τὸν πατέρα του τὴν κατάληξη τῆς πορείας τῶν σπουδῶν του σ' ἕνα ἐπάγγελμα. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς μιλήσαμε παραπάνω καὶ γιὰ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὸν τρόπο ποὺ ἑρμήνευσε ὁ Hegel τὴν πορεία του πρὸς τὴν ἐπιστήμη ὡς τὸ ἔτος ποὺ ἔγραψε τὸ αὐτοβιογραφικό σημείωμά του.

Οἱ δύο προτιμήσεις τοῦ Hegel διαπιστώνονται ἀσφαλῶς καὶ σὲ ἄλλες μαρτυρίες, ποὺ συχνὰ μάλιστα εἶναι συγκεκριμένες ὄχι μόνο γιὰ τὸ ποιὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα ἢ ποιοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους συγγραφεῖς ἀπασχόλησαν τὸ φιλόσοφο στὴ νεότητά του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πότε συνέβη αὐτό. Ὅμως, καμία ἀπ' αὐτὲς τὶς μαρτυρίες δὲν μᾶς προσφέρει τὴν αὐθεντικὴ ἑρμηνεία τῆς ὅλης πνευματικῆς πορείας τοῦ φιλοσόφου ὡς τὸ 1804 ὡς μιᾶς πορείας πρὸς τὴ φιλοσοφία μέσα ἀπὸ τὴν κλασικὴ φιλολογία. Κι ἡ ἑρμηνεία τοῦ Hegel, παρόλο ποὺ στοχεύει τελικὰ στὴν προβολὴ τῆς καθηγεσίας του ὡς μιᾶς ἀναγκαίας συνέπειας καὶ τῶν μέχρι τότε τυπικῶν ἢ μὴ τυπικῶν σπουδῶν του καὶ τῶν πρώτων ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν του, δὲν εἶναι αὐθαίρετη. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴ διερεύνηση καὶ κατάδειξη τῶν ἐνασχολήσεών του μὲ τὰ κλασικὰ γράμματα στὸ σύνολο τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐγκύκλια καὶ πανεπιστημιακὴ παιδεία του.

Ἔτσι ὁ Rosenkranz, ποὺ ἡ ἀφήγησή του ἀποκτᾶ σὲ μερικὰ σημεῖα της τὸ χαρακτήρα αὐθεντικῆς μαρτυρίας ἐξαιτίας εἴτε τῆς ἀπώλειας εἴτε τῆς μὴ ἀνεύρεσης τῶν σχολικῶν ἐγγράφων, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Hegel στὰ πέντε του χρόνια ἐγγράφηκε στὸ Λατινικὸ Σχολεῖο καὶ στὰ ἑπτὰ του στὸ Γυμνάσιο τῆς

1. Γιὰ τὴν παρασιώπηση τῆς μετάφρασης τῶν *Ἐμπιστευτικῶν ἐπιστολῶν* ἴσχυσαν ἀσφαλῶς καὶ λόγοι πολιτικῆς σκοπιμότητας, ἀφοῦ τὸ ἔργο τοῦ J. J. Cart ἀναφερόταν στὴν πολιτικὴ πραγματικότητα τοῦ Καντονίου τῆς Βέρνης.

πατρίδας του Στουτγάρδης καὶ ὅτι πάντα ὑπῆρξε ὑποδειγματικὸς μαθητής[1]. 'Η τελευταία πληροφορία ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς ἀδελφῆς τοῦ φιλοσόφου Christiane Hegel, ποὺ τὸ 1832 σὲ μία ἐπιστολή της πρὸς τὴ χήρα πλέον νύφη της παρατηρεῖ ὅτι ὁ Hegel στὰ μαθητικά του χρόνια ἔπαιρνε σὲ κάθε τάξη κάποιο βραβεῖο, γιατί, ὅπως σημειώνει, «πάντοτε ἦταν ἀνάμεσα στοὺς πέντε πρώτους καὶ ἀπὸ τὸ 10ο ἔτος μέχρι τὸ 18ο ἦταν ὁ πρῶτος τῆς τάξης του στὸ Γυμνάσιο»[2].

Στὴν ἐπιτυχία τοῦ νεαροῦ Hegel συνέβαλαν σίγουρα καὶ κάποια ἰδιωτικὰ μαθήματα ἀπὸ τὸν ἀγαπημένο του δάσκαλο Johann Jacob Löffler τὸ 1779 καὶ τὸ 1782-1783[3]. Τὰ μαθήματα αὐτὰ περιέγραψε ὁ Hegel στὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιό του στὶς 6 'Ιουλίου 1785 ὡς ἑξῆς: «Στὸ πρῶτο (ἰδιωτικὸ μάθημα, Ν.Ψ.) ἐξηγούσαμε τὸν Curtius, τὸν Αἴσωπο, στὴν Καινὴ Διαθήκη, δηλαδὴ τὴν Τετάρτη, Παρασκευή, Σάββατο καὶ Κυριακὴ ἀπὸ 11-12 καὶ 2-3. Στὸ δεύτερο (ἰδιωτικὸ μάθημα, Ν.Ψ.) ἐξηγοῦσα Κικ(έρωνος) de Senect(ute), Somn(ium) Sc(ipionis) καὶ Lael(ius) de Am(icitia), ἑλληνικὰ στὴν Καινὴ Διαθήκη τὶς ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ τὴν (ἐπιστολή, Ν.Ψ.) πρός τοὺς Ρωμαίους καὶ λίγο 'Εβραϊκοὺς Ψαλμούς· τέλος καὶ στὴν Christiade τοῦ Vida, ἀπὸ τὴν ὁποία ἤξερα πολλὰ ἀπ' ἔξω.»[4]

'Η γνωριμία μὲ τόσα κείμενα, ἡ διδασκαλία τῶν ὁποίων πιθανὸ νὰ γινόταν καὶ στὸ Γυμνάσιο[5], εἶναι φυσικὸ - ἐξαιτίας κυρίως τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας τοῦ Hegel - νὰ μὴν ὁδήγησε στὴν ἐπεξεργασία τῶν κειμένων αὐτῶν ὡς μνημείων τοῦ λόγου τῶν Ρωμαίων, τῶν 'Ελλήνων καὶ τῶν 'Εβραίων. Βοήθησε ὅμως σίγουρα στὴν ἐξοικείωση μὲ τὶς γλῶσσες τῶν ἀρχαίων αὐτῶν λαῶν, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ἀποσκοποῦσε βασικά-κι αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὰ λατινικὰ - καὶ ἡ διεύθυνση τοῦ Γυμνασίου, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ ἐπίσημο ὡρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1783 καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν κατανομὴ τῶν ὡρῶν διδασκαλίας στὴν ἕκτη καὶ ἑβδομη τάξη, στὶς ὁποῖες προβλεπόταν ἀντίστοιχα ὀκτὼ καὶ ἕνδεκα ὧρες γιὰ τὰ λατινικά, τρεῖς καὶ δύο ὧρες γιὰ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀνὰ δύο ὧρες γιὰ τὰ ἑβραϊκά[6].

1. *Karl Rosenkranz,* ὅ.π., σ. 6.

2. *Der junge Hegel in Stuttgart,* ὅ.π., σ.83. Γιὰ τὶς γυμνασιακὲς σπουδὲς τοῦ Hegel στὴ Στουτγάρδη πρβ. τὴν περιγραφὴ τοῦ *Friedhelm Nicolin,* ὅ.π., σσ.5-28, καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ *B. Teyssèdre, Hegel à Stuttgart,* «Revue philosophique de la France et de l' étranger» 85/1960, σσ. 197-227.

3. *Der junge Hegel in Stuttgart,* ὅ.π., σ. 36. Τὰ μαθήματα αὐτὰ δὲν ἦταν ἀσφαλῶς τὰ μόνα ἰδιωτικά, ποὺ παρακολούθησε ὁ Hegel. Την πρωτοχρονιὰ τοῦ 1787 σημείωσε, γιὰ παράδειγμα, στὸ ἡμερολόγιό του (ὅ.π., σ. 61): «Ausser den öffentlichen Lektionen höre ich eln Kollegium bei Herrn Prof. Hopf, worin wir 3 Stunden Longin und 2 Stunden der Woche den Pflichten des Ciceros widmen.»

4. Ὅ.π., σ. 36.

5. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν ἰδιωτικῶν μαθημάτων στὸ Γυμνάσιο πρβ. ὅ.π., σ. 12.

6. Πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σσ. 261-262. Τὸ ἴδιο συμπέρασμα προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ ὡρολόγιο πρόγραμμα τῆς ἑβδομης τάξης στὸ σχολικὸ ἔτος 1786-1787. Βλ. σημ. 6 τῆς σ.182.

'Επιμένουμε στὴν ἀναγραφὴ λεπτομερειῶν ἀπὸ τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ Γυμνασίου τῆς Στουτγάρδης στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, γιατὶ ὁ Hegel, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ γραπτὰ τῶν μαθητικῶν του χρόνων, δέχτηκε τὴ θεματικὴ τῶν πρώτων προβληματισμῶν του καὶ τὴν ὤθηση τῆς πρώτης προσπάθειας γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πράξη τοῦ σχολείου του. 'Η ἔμφαση, ποὺ δινόταν στὸ Γυμνάσιο στὴν ἐκμάθηση τῆς λατινικῆς γλώσσας, γιὰ παράδειγμα, δὲν τὸν ἄφησε ἀνηπερέαστο: Στὶς 29 'Ιουλίου 1785 ὁ Hegel ἔπαψε νὰ γράφει τὸ ἡμερολόγιό του στὴ μητρική του γλώσσα κι ἄρχισε νὰ διατυπώνει τὶς σκέψεις του στὰ λατινικά, «γιὰ ν' ἀσκηθεῖ», ὅπως χαρακτηριστικὰ δικαιολογεῖ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τὴν ἴδια μέρα, «στὸ ὕφος καὶ γιὰ ν'ἀποκτήσει (περισσότερη) σταθερότητα»[1].

Τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὴ γλωσσικὴ παιδεία του ἀντικατοπτρίζουν ἀκόμη τὸ δοκίμιό του «Über das Exzipiren»[2], οἱ διάσπαρτες στὸ ἡμερολόγιό του σκέψεις γιὰ τὶς δυσκολίες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (2.8.1785)[3], γιὰ τὴν πρόθεσή του νὰ μεταφράσει τὸ ἔργο τοῦ Κικέρωνα «Tusculanae disputationes» («Συζητήσεις στὸ Τούσκουλο», 15.12.1785)[4] καὶ γιὰ τὶς ἀσκήσεις εὐγλωττίας (15, 16, 18 καὶ 24.2.1786)[5] καθὼς καὶ τὸ πρόγραμμα μελέτης στὴν ἕβδομη τάξη, στὸ ὁποῖο ρητὰ ἀναφέρεται ὅτι τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ ἀποτελοῦσαν τὸ κυριώτερο μέλημα τοῦ νεαροῦ Hegel (1.1.1787)[6].

---

1. *Der junge Hegel in Stuttgart*, ὅ.π., σ. 42 (καὶ γερμανικὴ μετάφραση στὴ σ. 90). Στὴ βελτίωση τοῦ ὕφους του ἀναφέρεται ὁ Hegel καὶ στὶς 11.2.1786. Πρβ. ὅ.π., σ. 51 (καὶ 99). Οἱ ἴδιοι λόγοι φαίνεται νὰ τὸν ὤθησαν καὶ στὴν ἀγορὰ τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ *I.I.G. Scheller «Praecepta stili bene Latini in primis Ciceroniani seu eloquentiae Romanae»*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Λειψία τὸ 1779 καὶ τὸ 1784. Πρβ. ὅ.π.

2. Ὅ. π., σσ. 54-58. Τὸ δοκίμιο ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἡμερολογίου.

3. Ὅ.π., σσ. 43-44 (καὶ σ. 92).

4. Ὅ.π., σσ. 48-49 (καὶ σ. 97). Ὁ Hegel ἀναγράφει τὸν συνηθισμένο στὰ χρόνια του τίτλο *«Quaestiones Tusculanae»*.

5. Ὅ. π., σσ. 51-54 (καὶ σσ. 100-103).

6. Ὅ.π., σ. 61. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὸ ὡρολόγιο πρόγραμμα τῆς χρονιᾶς ἐκείνης, ποὺ ὁ Hegel ἀνέγραψε στὸ περιθώριο τοῦ ἡμερολογίου του τὴν ἴδια μᾶλλον μέρα (ὅ.π., σσ.61-62): «StundenEintheilung auf das Winterhalbjahr 86-87

Montags	11-12	Longin
	4-5	Repet. der Physik.
	5-6	Colleg. Cicer. offic.
	6-7	Cicer. offic.
	Nach dem	Essen Cicer. off.
Dienstags	11-12	PrivatAufsäze
	4-5	Cicer. offic.
	5-6	Colleg. Longin.
	6-7	Longin.
	Nach dem	Essen Longin
Mittwochs	11-12	Virgils Übersetzung

Ἡ ἐκμάθηση τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν ὡστόσο δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι μόνο τὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς ἀπώτερου στόχου. Κι ὁ στόχος αὐτὸς ὄχι μόνο στὴ Στουτγάρδη, ἀλλὰ καὶ στὴν Τυβίγγη, στὴ Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς ὁποίας, ὅπως ξέρουμε, φοίτησε ὁ Hegel, ἦταν σίγουρα ἡ βαθύτερη γνωριμία μὲ τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιὰ τῶν ἀρχαίων λαῶν καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, τῶν ὁποίων «τόσο τὶς ἀποτυχημένες ὅσο καὶ τὶς πετυχημένες προσπάθειες» ὁ φιλόσοφος, μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου ἀκόμη, θεωροῦσε ὡς «ἤδη τετελεσμένες γιὰ μᾶς ἐμπειρίες»[1].

Αὐτὸ τὸ στόχο ὑπηρέτησαν βασικὰ: 1. Ἡ συστηματικὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν γιὰ τὴ ζωή, τὸ ἔργο καὶ τὶς ἐκδόσεις τῶν συγγραμμάτων ἀρχαίων φιλοσόφων, ποιητῶν, ἱστορικῶν κλπ[2]. 2. Οἱ «ἀντιγραφὲς» καὶ περιλήψεις (Exzerpte) τῶν κανόνων γιὰ τὴ μέθοδο προσέγγισης τῶν κειμένων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Johannes Gesner στὸ «Pro-Rectoratus in Academia Georgia Augustus Gestus»[3] καὶ περικοπῶν ἀπὸ ἔργα τοῦ Κι-

---

2-4 Homeri Iliad.
4-5 Griech. Chrest.
5-6 Colleg. Cic. off.
6-7 Cicer. offic.
Nach dem Essen Cic. offic.

Donnerstags 11-12 PrivatAusäze
4-5 Hebdomad.
5-6 Colleg. Longin.
6-7 Hebdomad.
Nach dem Essen Longin.

Freytags 9-11 Aufsaz
11-12 Longin.
4-6 Cicer. offic.
6-7 Aufs.
Nach dem Essen Cicer. offic.

Samstags 11-12 PrivatAufs.
2-4 Cic. offic.
4-5 Mathes.
5-6 Colleg. Longin.
6-7 Longin.»

Τὰ λατινικὰ ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο μέλημα τοῦ Hegel ἤδη ἀπὸ τὸ 1785. Πρβ. ὅ.π., σσ. 48-49 (καὶ σ. 97).

1. Ὅ.π., σ. 75.

2. Πρβ. *Karl Rosenkranz*, ὅ.π., σ. 13. Πρβ. καὶ *Der junge Hegel in Stuttgart*, ὅ.π., σ. 63 (ἀναφορὰ στὴ συλλογὴ στοιχείων γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Δημοσθένη).

3. Πρβ. *Gustav Thaulow, Hegel's Ansichten über Erziehung und Unterricht - Als Fermente für wissensohaftliche Pädagogik, sowie zur Belehrung und Arnegung für gebildete Eltern und Lehrer aller Art, aus Hegel's sämmtliohen Schriften gesammelt und systematisch geordnet*, Theil 3: *Zur Gymnasialpädagogik und zur Univer-*

κέρωνα[1], ἀπὸ τὶς ἑρμηνευτικὲς παρεκβάσεις (Exkurse) τοῦ Christian Gottlob Heyne στὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Βιργιλίου[2] καὶ ἀπὸ ἔργα ἄλλων συγγραφέων. 3. Οἱ «προπαρασκευὲς» (Präparationen) στὴν «Ἰλιάδα» τοῦ Ομήρου[3], στὶς «Ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς οἰκείους» («Epistulae ad familiares») τοῦ Κικέρωνα[4], στὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη[5], στὰ Ἠθικὰ τοῦ Αριστοτέλη[6], στὸν

---

sität Gehöriges, Kiel 1854, σσ. 62-67. Τοὺς κανόνες ἀντέγραψε ὁ Hegel στὴ Στουτγάρδη ἀπὸ τὶς 6 μέχρι τὶς 17 Φεβρουαρίου 1786.

1. Πρβ. ὅ.π., σ. 67 (5.6.1786) καὶ 80 (27.6.1786). Πρβ. ἐπίσης *Karl Rosenkranz,* ὅ.π., σ. 15.

2. Πρβ. *Der junge Hegel in Stuttgart,* ὅ.π., σ. 61 καὶ 63.

3. Πρβ. *Karl Rosenkranz,* ὅ.π., σ. 11. Στὴ Στουτγάρδη, ἀπὸ τὶς 10.7.1786.

4. Πρβ. ὅ.π. Στὴ Στουτγάρδη, ἀπὸ τὶς 14.11.1786.

5. Πρβ. ὅ.π. Στὴ Στουτγάρδη, ἀπὸ τὴν 1.6.1787.

6. Πρβ. ὅ.π. Στὴ Στουτγάρδη, ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1788. Πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια,* μία ἔκδοση τῶν ὁποίων ὁ νεαρὸς Hegel ἀγόρασε ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀγαπημένου του δασκάλου Johann Jacob Löffler, ὅταν αὐτὴ ἐκποιήθηκε ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του. Ὁ Hegel ἀγόρασε τότε συνολικὰ δώδεκα βιβλία, τὸν κατάλογο τῶν ὁποίων παραθέτουμε ἐδῶ ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιό του (5.7.1785), γιατὶ δείχνει τὴν ἰδιαίτερη προτίμησή του σὲ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων (*Der junge Hegel in Stuttgart,* ὅ.π., σ. 35): «Ich kaufte aus der Bibliothek des seeligen Herrn Praeceptor Löefflers meines teuersten Lehrers und Fürers [die] folgenden Bücher

1. Griechische

1.	Aristoteles de moribus	15 cr.
2.	Demosthenis oratio de corona	36 cr.
3.	Isocratis XXI Serm. et Epist., opera omnia	45 cr.

2. Lateinische

a) *Prosaische.*

4.	Ciceronis opera phllosophica	30 cr.
5.	A. Gellii noctes Atticas	15 cr.
6.	Vellejus Paterculus	8 cr.
7.	Diodorus Siculus	12 cr.

b) *Poëtische.*

8.	Plautus	12 cr.
9.	Catull, Tibull, Properz, Gallus, Claudian, und Ausonius	20 cr.
10.	Hieronymus Vida	10 cr.
11.	Virgil. Christianus	4 cr.
12.	Sannazarius	8 cr.

Τὴν ἴδια προτίμηση διαπιστώνουμε καὶ σ' ἕνα δεύτερο κατάλογο βιβλίων ποὺ ἀγόρασε ὁ Hegel (ὅ.π., σ. 47): «Emi enim jam dudum 1) Livium ... 2) Ernesti Clavim Ciceronianam... 3) Ciceronis Epistolas ad Atticum... 6) Senecae opera Philosophica...» Ἡ γερμανικὴ μετάφραση στὴ σ. 96.

«Οἰδίποδα ἐπὶ Κωλωνῷ» τοῦ Σοφοκλῆ[1] καὶ στὰ ποιήματα τοῦ Θεοκρίτου[2]. 4. Οἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων «Ἐγχειρίδιον» τοῦ Ἐπικτήτου[3], «Περὶ ὕψους» τοῦ Ἀνωνύμου (Ψευδο-Λογγίνου)[4], «Περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἰουλίου Ἀγρικόλα» («De vita Iulii Agricola») τοῦ Τακίτου[5], «Ἀντιγόνη» τοῦ Σοφοκλῆ[6] καθὼς καὶ τμημάτων ἀπὸ τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα[7].

Ἡ τόσο πλατιὰ ἐνασχόληση τοῦ νεαροῦ Hegel μὲ ἔργα τόσων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἔντονη παρουσία τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας στὰ διάφορα κείμενά του. Ἔτσι στὸ ἡμερολόγιό του σχολιάζει τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὸν Σωκράτη τῆς τελευταίας του θυσίας στὸν Ἀσκληπιὸ (2.7.1785)[8], παραθέτει στίχους τοῦ Ὁρατίου (8.7.1785)[9], χαρακτηρίζει ὡς τέρατα (Scheusaale) τὸν Ἄνυτο, τὸν Μέλητο καὶ τὸν Κρίτωνα (15.7.1785)[10], δίνει ἕνα συνοπτικότατο διάγραμμα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας (29.7.1785)[11], περιγράφει τὶς ἀτυχίες τοῦ Ἀδράστου (31.7. καὶ 1.8.1785)[12], διερευνᾶ τὴ συμβολὴ ποὺ εἶχαν στὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας οἱ σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς βαρβάρους (2.8.1785)[13] καὶ οἱ μορφὲς τῆς πολιτικῆς ζωῆς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα (3.8.1785)[14], προβάλλει τὴ σημασία τῶν «Ἱστοριῶν» τοῦ Πολυβίου (8 καὶ 9.8.1785)[15] καί, τέλος, ἐπισημαίνει τὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς φιλοδοξίας ἀρχαίων στρατηλατῶν στὴν ἱστορία τῶν κρατῶν (23.8.1785)[16].

Ὡς κοινὸ γνώρισμα τῶν ἀναφορῶν αὐτῶν στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ θεωρήσει τὴν πότε ἄμεση καὶ πότε ἔμμεση σύν-

1. Πρβ. *Karl Rosenkranz*, ὅ.π., σ. 11. Στὴ Στουτγάρδη, ἀπὸ 29.7.1788.

2. Πρβ. ὅ.π. Στὴν Τυβίγγη, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς. Στὶς «προπαρασκευὲς» ἀνήκει κατὰ κάποιο τρόπο καὶ ὁ πίνακας ἄγνωστων λέξεων ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Τυρταίου, ποὺ ὁ Hegel ἄρχισε νὰ ἑτοιμάζει στὶς 3.7.1786. Πρβ. ὅ.π.

3. Πρβ. ὅ.π., σσ. 11-12. Στὴ Στουτγάρδη, ἀπὸ τὶς 5.4.1786.

4. Πρβ. ὅ.π., σ. 10. Ὡς μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου τῆς Στουτγάρδης, στὰ πλαίσια ἰδιωτικοῦ μαθήματος. Ἀπὸ τὸ χειμώνα τοῦ 1786 μέχρι τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1787.

5. Πρβ. ὅ.π., σ. 12.

6. Πρβ. ὅ.π., σ.11. Στὴν Τυβίγγη. Μετέφρασε καὶ τμήματα ἄλλων τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ.

7. Πρβ. ὅ.π., σ. 40. Στὴν Τυβίγγη. Ὁ Hegel συνέχισε νὰ μεταφράζει ἀρχαῖα κείμενα καὶ στὴ Βέρνη, ὅπου μετέφρασε μέρος ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη (πρβ. ὅ.π., σ. 12 καὶ 60). Γιὰ τὴ χρονολόγηση ὅλων τῶν ἐργασιῶν τοῦ νεαροῦ Hegel ἀκολουθῶ τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης τῆς *Gisela Schüler, Zur Chronologie von Hegels Jugendschriften*, «Hegel-Studien» Bd. 2, Bonn 1963, σσ. 111-159.

8. *Der junge Hegel in Stuttgart*, ὅ.π., σ. 34.

9. Ὅ.π., σ. 37.

10. Ὅ.π., σ. 39. Ὁ Hegel ἀναφέρει ἐδῶ τὸν Κρίτωνα ἀντὶ τοῦ Λύκωνος.

11. Ὅ.π., σ. 42 (καὶ 90-91).

12. Ὅ.π., σ. 43 (καὶ 91-92).

13. Ὅ.π., σ. 43-44 (καὶ 92).

14. Ὅ.π., σ. 44 (καὶ 93).

15. Ὅ.π., σ. 45 (καὶ 93-94).

16. Ὅ.π., σ. 46 (καὶ 94).

δεσή τους εἴτε μὲ τὴ σχολικὴ πράξη εἴτε μὲ τὰ ἀναγνώσματα, ποὺ γιὰ τὸν νεαρὸ Hegel συνιστοῦσαν κατὰ κάποιο τρόπο τὴν προέκτασή της. Τὰ σχόλια γιὰ τὴν τελευταία θυσία τοῦ Σωκράτη, γιὰ παράδειγμα, ἀποτελοῦν συνέχεια σχετικῶν συζητήσεων στὴ διάρκεια ἑνὸς μαθήματος[1], ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἀνύτου, τοῦ Μελήτου καὶ τοῦ Κρίτωνα ἀπηχεῖ τὶς ἀπόψεις τοῦ Moses Mendelssohn στὸ ἔργο του «Phädon oder über die Unsterblichkeit der Seele», ποὺ ὁ Hegel διάβασε μὰ τὸν καθηγητή του Heinrich David Cless[2], καὶ ἡ προβολὴ τῆς σημασίας τῶν «Ἱστοριῶν» τοῦ Πολυβίου ἀποδίδει σύγουρα τὰ ὅσα ἀνέπτυξε ὁ ἴδιος καθηγητὴς στὸ ἀντίστοιχο μάθημά του[3]. Ὁ Hegel ἐξάλλου πρέπει νὰ γνώριζε ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κειμένων τόσο τοὺς στίχους τοῦ Ὁρατίου, ποὺ παραθέτει[4], ὅσο καὶ τὶς ἀτυχίες τοῦ Ἀδράστου, ποὺ περιγράφει[5], ἐνῶ γιὰ τὸ διάγραμμα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, τοὺς παράγοντες ποὺ διαμόρφωσαν τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὶς συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ φιλοδοξία τῶν ἀρχαίων στρατηλατῶν ἴσως νὰ στηρίχτηκε καὶ στὰ μαθήματα ἱστορίας ποὺ παρακολούθησε καὶ σὲ κάποια ἐγχειρίδια ἢ ἄλλα νεώτερα ἔργα ποὺ διάβασε[6].

Μὲ τὴ σχολικὴ πράξη τοῦ Γυμνασίου τῆς Στουτγάρδης συνδέονται καὶ τὰ πρῶτα του δοκίμια. «Εἶναι ἐργασίες», παρατηρεῖ ὁ Friedhelm Nicolin, «γραμμένες γιὰ τὸ σχολεῖο καὶ ἐν μέρει διαβασμένες σ' αὐτὸ ὡς ἄσκηση εὐγλωττίας, στὶς ὁποῖες ἄλλωστε εἰσρέει ἡ ὅλη συγκομιδὴ τῶν ἰδιωτικῶν σπουδῶν τοῦ Hegel»[7]. Κι ὡς ἕνα βαθμὸ τὰ δοκίμια αὐτὰ ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἰδιαίτερη προτίμηση τοῦ νεαροῦ Hegel πρὸς τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, γιατὶ τὰ περισσότερά τους ἀπ' αὐτὴν ἀντλοῦν τὴ θεματική τους: Τὸ πρῶτο δοκίμιο, ἡ «Συνομιλία μεταξὺ τριῶν» («Unterredung zwischen Dreien»), χρονολογημένο στὶς 30 Μαΐου 1785 καὶ γραμμένο σὲ μορφὴ διαλόγου μεταξὺ τῶν Marcus Antonius, Gaius Octavius ἢ Octavianus καὶ M. Aemilius Lepidus, ἀποδίδει τὶς σκέψεις τῶν τριῶν Ρωμαίων μετὰ τὴν ἕνωσή τους στὴ δεύτερη τριανδρία τὸ 43 π.Χ[8]. Τὸ δοκίμιο «Γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων» («Über die Religion der Griechen und Römer»), χρονολογημένο στὶς 10 Αὐγούστου 1787, οἰκοδομεῖ τὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς γένεσης τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν δύο ἀρχαίων λαῶν[9]. Τέλος, τὸ δοκίμιο «Γιὰ με-

1. Πρβ. ὅ.π., σ. 34.
2. Πρβ. ὅ.π., σ. 39 καὶ τὸ σχετικὸ σχόλιο στὴ σ. 119.
3. Πρβ. ὅ.π., σ. 45 (καὶ 93-94).
4. Πρβ. ὅ.π., σ. 37.
5. Πρβ. ὅ.π., σ. 43 (καὶ 91-92). Ὁ ἐκδότης τοῦ ἡμερολογίου Friedhelm Nicolin ἀνάγει τὴν περιγραφὴ τοῦ Hegel στὴν ἀντίστοιχη διήγηση τοῦ Ἡροδότου (I, 34-45). Πρβ. ὅ.π., σ. 121.
5. Γιὰ τὰ ἀναγνώσματα αὐτὰ τοῦ Hegel πρβ. *Karl Rosenkranz,* ὅ.π., σσ. 12-15.
7. *Der junge Hegel in Stuttgart,* ὅ.π., σ. 25.
8. Ὅ.π., σσ. 65-68. Πρβ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ ἐκδότη στὶς σσ. 140-141.
9. Ὅ.π., σσ. 71-75.

ρικὲς χαρακτηριστικὲς διαφορὲς τῶν ἀρχαίων ποιητῶν [ἀπὸ τοὺς νεωτέρους]» («Über einige charakteristische Unterschiede der alten Dichter [von den neueren]»), χρονολογημένο στὶς 7 Αὐγούστου 1788, προβάλλει τὴν ἁπλότητα, τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν ἐλευθερία, ποὺ διέπουν γενικὰ τὴν ἀρχαία ποίηση καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀρχαία τραγωδία[1].

Τὴν ἔντονη παρουσία τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας διαπιστώνουμε καὶ στὰ κείμενα τῶν φοιτητικῶν χρόνων τοῦ Hegel, παρόλο ποὺ τὰ περισσότερά τους εἶναι προσχέδια εἴτε ἐκκλησιαστικῶν κηρυγμάτων εἴτε θεολογικῶν δικιμίων. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Hegel τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1788, δηλαδὴ δύο μῆνες περίπου μετὰ τὴν εἰσαγωγή του στὸ Θεολογικὸ Ἵδρυμα τῆς Τυβίγγης καὶ τὴν ἐγγραφή του στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου της, διερευνᾶ τὰ συγκεκριμένα ὀφέλη, ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων[2]. Τὴν πλέον ἐντυπωσιακὴ παρουσία τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας σὲ κείμενα τῆς περιόδου τῆς Τυβίγγης ὥστόσο ἀποτελοῦν οἱ ἀναφορὲς στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἱστορία ἐκεῖ ποὺ καταρχὴν λιγότερο θὰ περιμέναμε: Στὰ τέσσερα προσχέδια τῶν δοκιμίων, ποὺ ὁ Hegel ἔγραψε ὡς φοιτητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ποὺ ὁ γνωστὸς ἐκδότης Herman Nohl δημοσίευσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα[3]. Ἔτσι στὸ πρῶτο δοκίμιο ὁ Hegel ἀναφέρεται στὴν «ἐσώτατη» σύνδεση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων «μὲ τὴ γενικὴ ἔννοια τῆς εἱμαρμένης»[4], στὴν εὐσέβεια ποὺ διέκρινε

1. Ὅ.π., σσ. 76-79. Γιὰ τὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας στὴ σκέψη τοῦ Hegel στὰ μαθητικά του χρόνια πρβ. *Dominique Janicaud, Hegel et le destin de la Crèce,* Librairie philosophique J. Vrin, Paris 1975, σσ. 27-34.

2. Στὸ δοκίμιό του *Über einige Vorteile, welche uns die Lektüre der alten klassischen griechischen und römischen Schriftsteller gewährt,* ποὺ ὁ *Johannes Hoffmeister* δημοσίευσε στὸν τόμο *Dokumente zu Hegels Entwicklung* (Stuttgart 1936, σσ. 169-172).

3. Πρβ. *Jugendschriften,* ὅ.π., σσ.355-357, 357-358, 358-359 καὶ 3-29. Τὸ τέταρτο δοκίμιο, γνωστὸ ὡς «Tübinger Fragment», δημοσιεύτηκε καὶ στὸν πρῶτο τόμο (: *Frühe Schriften,* Frankfurt am Main 1971, σσ. 9-44) τῆς ἔκδοσης ἔργων τοῦ Hegel ἀπὸ τὴν *Eva Moldenhauer* καὶ τὸν *Karl Markus Michel* (: *G. W. F. Hegel, Werke in zwanzig Bänden,* στὴ σειρὰ «Theorie Werkausgabe» τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Suhrkamp). Στὸ ἑξῆς: *Frühe Schriften.* Τὰ δοκίμια χρονολογεῖ ἡ Gisela Schüler (ὅ.π., σ. 128 καὶ 137-139) στὴ χρονιὰ 1792-1793. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ τελευταῖο δοκίμιο σημειώνω ἐδῶ τὶς ἐργασίες τεσσάρων μόνο ἐρευνητῶν: *Panajotis Kondylis, Die Entstehung der Dialektik - Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1802,* Klett-Cotta, Stuttgart 1979, σσ. 106-109 καὶ σσ. 115-129· *Robert Legros, Le jeune Hegel et la naissance de la pensée romantique,* Éditions Ousia, Bruxelles 1980, σσ. 11-69 καὶ 298-308 (σημειώσεις στὴ μετάφραση τοῦ δοκιμίου ποὺ προηγεῖται)· *Laurent Paul Luc, Le statut philosophique du Tübinger Fragment,* «Hegel-Studien» 16/1981, σσ. 69-98· *Leone Rizzo, Illuminismo e «Post-illuminismo» nel Tübinger Fragment di Hegel,* «ACME - Annali della facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università degli studi di Milano» 35/1982, σσ. 497-515.

4. *Jugendschriften,* ὅ.π., σ. 355.

Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους[1], στὶς σχέσεις τῶν δύο λαῶν μὲ τὴν πατρίδα τους[2] καὶ στὸ «Περὶ ὕψους» ἔργο τοῦ Ἀνώνυμου (: Ψευδο-Λογγίνου)[3]. Στὸ δεύτερο δοκίμιο ἐπισημαίνει πόσο διαφορετικὰ ἀντιμετώπισαν οἱ Ἕλληνες (καὶ οἱ Ρωμαῖοι) ἀπὸ τὴ μία μεριὰ τὴ διακωμώδωση τῶν θεῶν τους ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη (καὶ τὸν Πλαῦτο) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν κατάδειξη τοῦ θεοῦ ἀπὸ «ἕναν Σωκράτη, ἕναν Ἀριστοτέλη ... σὲ μία καθαρή, ἀνώτερη ἀπὸ ἀστροπελέκια καὶ Λῆδες ἰδέα»[4]. Στὸ τρίτο δοκίμιο ἀντιπαραβάλλει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Γερμανῶν πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων[5] καὶ ὑποστηρίζει πὼς «ὅ,τι ὡραῖο ὑπάρχει στὴ θεία λειτουργία τῶν Καθολικῶν - εἶναι δανεισμένο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ρωμαίους»[6]. Στὸ τέταρτο, τέλος, δοκίμιο μνημονεύει τὴν παράκληση τοῦ μυθικοῦ ἥρωα τῶν Ρωμαίων Κοριολάνου οἱ θεοὶ νὰ ταπεινώσουν τὸν ἴδιο καὶ ὄχι τὸ μεγαλεῖο τῆς Ρώμης[7], σχολιάζει θετικὰ τὴν τελευταία θυσία τοῦ Σωκράτη χαρακτηρίζοντας ὡς «κακεντρεχὴ» (hämisch) τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Τερτυλλιανοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ θυσία προοριζόταν ὄχι γιὰ τὸν Ἀσκληπιό, ἀλλὰ γιὰ τὸν πατέρα του Ἀπόλλωνα[8], καταδεικνύει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς πίστης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων[9], ἀποκαλύπτει τὸν θρησκευτικὸ πυρήνα ὅλων τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεών τους[10], ἀντιπαραθέτει τὴ χαρούμενη συμπεριφορά τους στὴ σοβαρότητα τῶν Χριστιανῶν[11] καὶ ἐξαίρει τὴν εἰδικὴ σχέση ἀγάπης καὶ εὐγνωμοσύνης, ποὺ συνέδεε τὸν κάθε Ἕλληνα μὲ τὴν τροφό του[12].

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν παραπάνω ἀναφορῶν στὰ προσχέδια τῶν τεσσάρων θεολογικῶν, ὅπως συνηθίζεται νὰ λέγονται, δοκιμίων εἶναι ἡ εὐδιάκριτη σύνδεσή τους μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ νεαροῦ Hegel νὰ συλλάβει τὴ βαθύτερη οὐσία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Θ'ἀπείχαμε ὡστόσο πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν γι' αὐτὸ μιλούσαμε γιὰ μία θεολογικὴ ἢ θεολογίζουσα προσέγγιση τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας στὰ χρόνια τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν του στὴν Τυβίγγη. Ὁ Hegel φαίνεται νὰ ἔχει ἤδη διαμορφώσει μία τόσο θετικὴ ἄποψη γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ τοὺς Ρωμαίους, ὥστε ἀκόμη καὶ τὶς σοβαρὲς ἀντιρρή-

---

1. Πρβ. ὅ.π., σ. 356.
2. Πρβ. ὅ.π.
3. Πρβ. ὅ.π.
4. Ὅ.π., σ. 357.
5. Πρβ. ὅ.π., σ. 358.
6. Ὅ.π., σ. 359.
7. Ὅ.π., σσ. 10-11 (*Frühe Schriften*, ὅ.π., σ. 19).
8. *Jugendschriften*, ὅ.π., σ. 11 (*Frühe Shriften*, ὅ.π., σσ. 19-20). Ὁ Hegel παραπέμπει ἐδῶ στὸ ἔργο *Apologeticum*, (κεφ. 45) τοῦ Τερτυλλιανοῦ.
9. *Jugendschriften*, ὅ.π., σ. 23 (*Frühe Sehriften*, ὅ.π., σ. 36).
10. *Jugendschriften*, ὅ.π., σσ. 26-27 (*Frühe Sohriften*, ὅ.π., σ. 41).
11. *Jugendschriften*, ὅ.π., σ. 27 (*Frühe Schriften*, ὅ.π., σ. 42).
12. *Jugendschriften*, ὅ.π., σσ. 28-29 (*Frühe Schriften*, ὅ.π., σ. 44).

σεις του γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τους νὰ τὶς ἀντισταθμίζει μὲ κάποιες διαπιστώσεις, ποὺ ὡς ἕνα βαθμὸ μᾶς ἀποτρέπουν νὰ σκεφτοῦμε ὁλωσδιόλου ἀρνητικὰ γιὰ τὴ θρησκεία τῶν δύο λαῶν. Αὐτὸ συμβαίνει στὸ πρῶτο δοκίμιο, στὸ ὁποῖο οἱ ἔννοιες (Begriffe) τῶν Ἑλλήνων γιὰ τοὺς θεοὺς ποὺ λάτρευαν χαρακτηρίζονται ὡς «παράλογες ... ἀντιφατικὲς στὸ δικό μας ἰδεῶδες» καὶ «ταπεινωτικές», παράλληλα ὅμως ἐπισημαίνεται ὅτι «θὰ πρέπει νὰ ἀναλογισθοῦμε» πὼς οἱ Ἕλληνες «ἦταν ἐσώτατα (aufs innigste) συνδεδεμένοι μὲ τὴ γενικὴ ἔννοια τῆς εἱμαρμένης», γεγονὸς ποὺ ἑρμηνεύεται ὡς «μία ἐντελῶς ἀνθρώπινη θεωρία»[1].

Ἡ ἀντιστάθμιση τῶν ἀντιρρήσεων γιὰ τὶς περὶ θεῶν ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴ θετικὴ διαπίστωση - ἑρμηνεία τῆς ὅλης θρησκευτικότητάς τους εἶναι σίγουρα ἐνδεικτικὴ τοῦ ὑψηλοῦ βαθμοῦ τῆς ἐκτίμησης ποὺ ὁ ἔνοικος τοῦ Θεολογικοῦ Ἱδρύματος καὶ φοιτητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου της Τυβίγγης ἔτρεφε γιὰ τὴν κλασικὴ καὶ προπάντων γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Ἡ ὑψηλὴ ἐκτίμησή του ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν μόνο καρπὸς τῆς διαρκοῦς μελέτης κειμένων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων· σίγουρα τὴν καλλιέργησε καὶ ἡ ἐπίμονη προβολὴ τῶν τελευταίων ὡς προτύπων ἀπὸ τὰ γερμανικὰ σχολεῖα (Γυμνάσια καὶ Πανεπιστήμια) τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα - μία προβολὴ ποὺ ὡς ἕνα βαθμὸ αἰτιολογεῖ τόσο τὴν ἴδια τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κειμένων ὅσο καὶ κάποιες βασικὲς ἐπιλογὲς τοῦ νεαροῦ Hegel στὴν πορεία του πρὸς τὴ φιλοσοφία, ὅπως αὐτὲς δηλώνονται, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, στὸ γνωστό μας αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ 1804.

Στὴ χάραξη τῆς πορείας του αὐτῆς ὁ Hegel δὲν ἦταν ἀσφαλῶς πάντα μόνος. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάλυση τοῦ σημειώματός του, οἱ γονεῖς του φαίνεται νὰ καθόρισαν καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς πορείας του γιὰ τὴ «μόρφωσή» του «στὶς ἐπιστῆμες»[2] καὶ τὴν ἀπόληξή της στὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἀργότερα ὁ ἐν τῷ μεταξὺ ἤδη «μαγίστρος τῆς φιλοσοφίας» καὶ «ὑποψήφιος τῆς θεολογίας» γιός τους δέχτηκε γιὰ χάρη τους νὰ ἐξασκήσει[3]. Ἔτσι ὁ νεαρὸς καὶ ὑπάκουος, θὰ λέγαμε, Hegel ἐμφανίζεται νὰ περιορίζει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ἐλευθερία τῶν ἐπιλογῶν του στὰ πλαίσια τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν γονέων του κι εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὴ μεγάλη του ἀπόφαση ν' ἀφιερώσει ὁλοκληρωτικὰ τὸν ἑαυτό του στὴ «φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη» ἔλαβε, ὅπως γράφει, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του στὶς 14 Ἰανουαρίου 1799[4].

Ἡ συναναφορὰ τῆς λήψης τῆς τελικῆς ἀπόφασης τοῦ Hegel μὲ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του καθιστᾶ γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ ὁρατὴ μία λανθάνουσα διάσταση

1. *Jugendschriften*, ὅ.π., σ. 355.
2. Πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 88.
3. Πρβ. ὅ.π., σ. 88 κ.ἑ.
4. Πρβ. ὅ.π., σ. 89: «... und nach dem Tode meines Vaters beschloss ich, mich ganz der philosophischen Wissenschaft zu widmen.» Γιὰ τὴν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα Hegel πρβ. ἐπίσης ὅ.π., σ. 71 κ.ἑ.

τῶν ἀπόψεών τους ὡς πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση τοῦ νεαροῦ ἀποφοίτου τῆς Φιλοσοφικῆς καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης. Ὁ πατέρας, ποὺ μερίμνησε γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ γιοῦ του στὶς ἐπιστῆμες καταρχὴν μὲ «ἰδιωτικὰ καὶ ... τὰ δημόσια μαθήματα τοῦ Γυμνασίου τῆς Στουτγάρδης»[1] καὶ στὴ συνέχεια στέλνοντάς τον στὴν Τυβίγγη καὶ φροντίζοντας ὄχι μόνο γιὰ τὴν πρόσληψή του ὡς δόκιμου μοναχοῦ (Novize) στὸ ἐκεῖ Θεολογικὸ Ἵδρυμα[2], ποὺ τοῦ ἐξασφάλιζε δωρεὰν διαμονή, δωρεὰν διατροφὴ καὶ δωρεὰν παρακολούθηση φροντιστηριακῶν μαθημάτων[3], ἀλλὰ σίγουρα καὶ γιὰ τὴν ἐγγραφή του πρῶτα στὴ Φιλοσοφικὴ καὶ ἀργότερα στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου της, φέρεται νὰ ἐπιθυμεῖ τὴν κατάληξη τῶν ὡς τότε σπουδῶν του στὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱερωμένου[4]· ὁ νεαρὸς γιὸς ὡστόσο φαίνεται νὰ ἔχει διαφορετική, ἂν καὶ ὄχι ὁπωσδήποτε ἀποκρυσταλλωμένη γνώμη. Γι' αὐτὸ καὶ ἀδυνατώντας ν' ἀρνηθεῖ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ πατέρα του - πού, ἂς σημειωθεῖ, στὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα προβάλλονται ὡς ἐπιθυμίες τῶν γονέων του γενικά, δηλαδὴ καὶ τῆς ἤδη νεκρῆς μητέρας του[5] - δέχεται νὰ γίνει ἱεροκήρυκας καὶ νὰ παραμείνει ἔτσι, ὅπως συμπληρώνει, «πιστὸς στὶς σπουδὲς τῆς Θεολογίας ἀπὸ κλίση [ἑξαιτίας] τῆς σύνδεσης τους μὲ τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ φιλοσοφία»[6]. Κι ὅταν ὑφίσταται τὶς σχετικὲς ἐξετάσεις μὲ ἐπιτυχία, διαλέγει, σύμφωνα μὲ τὶς διαβεβαιώσεις του, «ἀνάμεσα στὰ εἴδη τῶν ἐπαγγελμάτων τῆς θεολογικῆς τάξης» τὸ ἐπάγγελμα ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἄφηνε χρόνο «νὰ

---

1. Πρβ. ὅ.π., σ. 88.

2. Πρβ. τὸ ἔγγραφο ὑποχρεώσεων (Verpflichtungsurkunde) ποὺ ὑπέγραψε καὶ ὁ πατέρας Hegel προκειμένου νὰ προσληφθεῖ ὁ γιὸς στὸ Ἵδρυμα, ὅ.π., σσ. 19-21. Ὁ πατέρας ἐξάλλου φρόντισε ἕνα χρόνο ἀργότερα καὶ γιὰ τὴ χορήγηση στὸ γιό του μιᾶς ὑποτροφίας, ἡ ὁποία ὡστόσο ἐγκρίθηκε μόνο περὶ τὸ τέλος τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν του. Πρβ. τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ὅ.π., σσ.56-57, σ. 64, σσ. 65-66 καθὼς καὶ τὶς σημειώσεις τοῦ ἐκδότη τους στὴ σ. 300 κ.ἑ.

3. Πρβ. ὅ.π., σ. 276 καθὼς καὶ τὴν ἐργασία τῶν *Martin Brecht* καὶ *Jörg Sandberger, Hegels Begegnung mit der Theologie im Tübinger Stift-Eine neue Quelle für die Studienzeit Hegels,* «Hegel - Studien» 5/1969, σσ. 47-81.

4. Γράφει ὁ Hegel, σχετικὰ (*Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 89): «... ich hatte den Stand des Predigtamts nach dem Wunsche meiner Eltern ergriffen.» Πρβ. ἐδῶ καὶ τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ φίλου καὶ συμφοιτητῆ τοῦ φιλοσόφου Leutwein στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Pressel, στὴν ὁποία γίνεται ἔμμεσα λόγος καὶ γιὰ προγενέστερες διαφωνίες πατέρα καὶ γιοῦ ὡς πρὸς τὶς θεολογικὲς σπουδὲς τοῦ τελευταίου [*Dieter Henrich,* ὅ.π., σ. 55 (κείμενο τῆς ἐπιστολῆς) καὶ σ. 67 (σχόλια τοῦ ἐκδότη) ἢ *Günther Nicolin, Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen,* ὅ.π., σ. 10 κ.ἑ.]

5. Ἡ μητέρα τοῦ Hegel πέθανε στὶς 20 Σεπτεμβρίου 1783 (πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 13).

6. Ὅ.π., σ.89 (συνέχεια τοῦ κειμένου τῆς σημείωσης ἀρ. 4): «...und war dem Studium der Theologie aus Neigung treu geblieben um seiner Verbindung mit der klassischen Literatur und Philosophie [willen].»

μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὴν ἀρχαία φιλολογία καὶ στὴ φιλοσοφία» καὶ ταυτόχρονα τοῦ δημιουργοῦσε τὴν εὐκαιρία «νὰ ζήσει σὲ ἄλλες χῶρες καὶ σὲ ξένες συνθῆκες»[1].

Σὲ ἄλλες χῶρες καὶ σὲ ξένες συνθῆκες ἔζησε ὁ Hegel ἕξι, ἂν ὄχι ἑπτά, χρόνια[2]. Πρόκειται γιὰ τὰ χρόνια τῆς διδακτικῆς δραστηριότητάς του ὡς οἰκοδιδασκάλου στὴ Βέρνη καὶ στὴν Φρανκφούρτη, στὴ διάρκεια τῶν ὁποίων, κατὰ τὰ γραφόμενά του, παρακολούθησε «τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης» ποὺ εἶχε κάνει πλέον «σκοπὸ τῆς ζωῆς» του[3] καὶ ποὺ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του ἀποφάσισε, ὅπως ξέρουμε, νὰ τῆς ἀφιερωθεῖ ὁλοκληρωτικά. Ἔτσι ἡ ὅλη πορεία τῶν τυπικῶν καὶ μὴ τυπικῶν σπουδῶν του κατέληξε στὴ φιλοσοφία μετὰ τὴν παρακολούθηση τῆς προόδου τῆς τελευταίας - μὲ ἄλλα λόγια: Μετὰ τὴ μελέτη βασικῶν ἔργων σημαντικῶν φιλοσόφων, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων μᾶς εἶναι ἐν μέρει γνωστὰ εἴτε ἀπὸ τὴν προσωπική του ἀλληλογραφία[4] εἴτε ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ βιογράφου του Rosenkranz[5]. Πιὸ πρὶν καὶ συγκεκριμένα ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῶν τυπικῶν σπουδῶν του οἱ προτιμήσεις τοῦ νεαροῦ Hegel στρέφονται μᾶλλον πρὸς τὴν κλασικὴ φιλολογία, ἤ, τουλάχιστον, καὶ πρὸς τὴν κλασικὴ φιλολογία. Ἐνδεικτικὴ τῶν προτιμήσεών του εἶναι ἡ γνωστή μας αἰτιολόγηση τῆς «πίστης» του στὶς θεολογικὲς σπουδές του μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσή τους τὸ 1793 καὶ τῆς ἐπιλογῆς μιᾶς ἱερατικῆς θέσης ποὺ δὲν τὸν ἐμπόδιζε «νὰ δοθεῖ» σ' ὅ,τι ὁ ἴδιος φαίνεται πὼς ἐπιθυμοῦσε πλέον νὰ ἔχει ὡς κύρια ἐπαγγελματικὴ ἐνασχόλησή του[6].

---

1. Ὅ.π.: «Nachdem ich aufgenommen war, wählte ich unter den Berufsarten des theologischen Standes diejenige, welche von den eigentlichen Berufsarbeiten, von dem Geschäft des Predigtamts unabhängig ebenso sehr Musse gewährte, der alten Literatur und der Philosophie mich ergeben zu können, als in andern Ländern und unter fremden Verhältnissen zu leben Gelegenheit schaffte.»

2. Ὁ Hegel κάνει λόγο γιὰ ἕξι χρόνια (πρβ. ὅ.π.), ὁ ἐκδότης τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματος ὡστόσο τὰ ὑπολογίζει σὲ ἑπτά (πρβ. ὅ.π., σ. 315).

3. Πρβ. ὅ.π., σ. 89.

4. Πρβ. *Briefe* I, ὅ.π., σ. 16 (Kant, Reinhold), σ. 23 (Schelling), σ. 24 κ.ἑ. (Kant, Fichte, Schiller), σ. 29 (Schelling), σ. 32 (Fichte) κλπ.

5. Πρβ. *Karl Rosenkranz*, ὅ.π., σ. 48 [Kant, Fichte, Spinoza (*Tractatus theologico-politicus*)], σ. 60 [Montesquieu, Hume (*Ἱστορία τῆς Ἀγγλίας*)], σ. 86 κ.ἑ. (Kant, *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου - Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν*). Πιὸ πρὶν καὶ μάλιστα στὴν Τυβίγγη ὁ Hegel εἶχε ἐπίσης μελετήσει ἔργα τοῦ Rousseau [πρβ. *Dieter Henrich*, ὅ.π., σ. 56 καὶ *Günther Nicolin*, ὅ.π., σ. 12 (μαρτυρία τοῦ Leutwein)], τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Kant [πρβ. *Dieter Henrich*, ὅ.π., σ. 58 καὶ 60 καθὼς καὶ *Günther Nicolin*, ὅ.π., σ. 13 καὶ 16 (μαρτυρίες τοῦ Albert Schwegler καὶ τοῦ Christoph Theolor Schwab)]. Ὁ *Rosenkranz* (ὅ.π., σ. 40) ἐξάλλου μᾶς διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Hegel μαζὶ μὲ φίλους του συμφοιτητὲς διάβασε στὴν Τυβίγγη ἔργα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Kant καὶ τοῦ Jacobi.

6. Ὁ Hegel σκέφτηκε καὶ ἀργότερα νὰ ἐργασθεῖ ὡς φιλόλογος. Πρβ. τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε ἀπὸ τὴ Νυρεμβέργη στὸ στενὸ φίλο καὶ προστάτη του Friedrich Immanuel Niethammer στὶς 8 Ἰουνίου 1816 (*Briefe* II, ὅ.π., σ. 78): «Der andere Gegenstand ist, dass die hiesige L[okalschul]komm[ission] und die Rektorate über die

Οἱ ἐκφράσεις «[ἐξαιτίας] τῆς σύνδεσής τους (τῶν θεολογικῶν σπουδῶν, Ν.Ψ.) μὲ τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ φιλοσοφία» καὶ «νὰ μπορῶ νὰ δοθῶ στὴν ἀρχαία φιλολογία καὶ στὴ φιλοσοφία» μᾶς ἐπιτρέπουν μάλιστα νὰ διαφοροποιήσουμε ὡς ἕνα σημεῖο ἀκόμη πιὸ ἀκριβέστερα τὶς ἐπιμέρους προτιμήσεις τοῦ νεαροῦ Hegel: Μετὰ τὸ πέρας τῶν τυπικῶν σπουδῶν του τὸ ἐνδιαφέρον του κερδίζει ἀναμφίβολα ἡ ἀρχαιότητα· γι'αὐτὸ καὶ στὴν αἰτιολόγηση τῆς «πίστης» του στίς θεολογικὲς σπουδές του μνημονεύει τὴ σύνδεσή τους μόνο μὲ τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ φιλοσοφία[1]. Λίγο ἀργότερα, μετὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐξέτασή του γιὰ τὴν πρόσληψή του ὡς ἱεροκήρυκα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία τῆς Βάδης - Βυρτεμβέργης τὸ ἐνδιαφέρον του ἐπεκτείνεται καὶ στὴ φιλοσοφία γενικά· γι'αὐτὸ καὶ ὅταν κάνει λόγο γιὰ τὸν ἐλεύθερο χρόνο ποὺ θὰ τοῦ ἄφηνε ἡ ἄσκηση τῶν ἱερατικῶν καθηκόντων του ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κλασικὴ φιλολογία ἀναφέρει καὶ τὴ φιλοσοφία χωρὶς νὰ τὴν προσδιορίζει ὡς κλασική, νεώτερη κλπ[2].

Ἂν ἡ διαφοροποίησή μας εὐσταθεῖ[3], τότε ἡ πορεία τῶν τυπικῶν καὶ μὴ τυπικῶν σπουδῶν τοῦ Hegel θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ χαρακτηριστεῖ καὶ ὡς μία πορεία πρὸς τὴ φιλοσοφία μέσα καὶ ἀπὸ τὴν κλασικὴ φιλολογία: Ἡ πορεία του ἀρχίζει τὸ 1775 ἢ τὸ 1776 στὴ Στουτγάρδη, στὸ Γυμνάσιο τῆς ὁποίας τὸν ἐνέγραψαν οἱ γονεῖς του[4], καὶ τελειώνει τὸ 1799 στὴ Φρανκφούρτη, στὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἔλαβε τὴ μεγάλη του ἀπόφαση, ν' ἀφιερώσει δηλαδὴ ὁλοκληρωτικὰ τὸν ἑαυτό του στὴ φιλοσοφία μετὰ τὴν παρακολούθηση τῆς προόδου της ἐπὶ ἕξι ἢ ἑπτὰ χρόνια. Ἐνδιάμεσους σταθμοὺς τῆς πορείας του αὐτῆς ἀποτελοῦν: Ἡ εἰσαγωγή του τὸ 1788 στὸ Θεολογικὸ Ἵδρυμα τῆς Τυβίγγης καὶ ἡ ἐγγραφή του στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου της, στὴν ὁποία καὶ σπούδασε δύο

Besetzung der philologischen Professur berichten sollen... Was sagen Sie dazu, wenn ich das Herz in beide Hände nehme und mich dazu offeriere? - Nämlich eigentlich insofern ich Professor der Philosophie werde, wollte ich solange auch philologische Kollegien lesen!»

1. Πρβ. τὸ παράθεμα τῆς σημείωσης 6 τῆς σ.190: «... mit der klassischen Literatur und Philosophie.» Ἡ λέξη φιλοσοφία χωρὶς ὁριστικὸ ἄρθρο.

2. Πρβ. τὸ παράθεμα τῆς σημείωσης 1 τῆς σ. 191: «...der alten Literatur und der Philosophie». Ἡ λέξη φιλοσοφία μὲ ὁριστικὸ ἄρθρο.

3. Διατηρῶ κάποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν συμπερασμάτων ποὺ συνάγονται ἐδῶ, μιὰ καὶ ἡ συγκεκριμένη διατύπωση τῶν φράσεων, ποὺ στηρίζουν τὴν ὅλη ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματος, θὰ μποροῦσε νὰ ἀναχθεῖ καὶ στὴν προχειρότητα ποὺ γενικὰ τὸ διακρίνει. Μέχρι τὴν ἀνεύρεση καὶ δημοσίευση τοῦ τελικοῦ κειμένου τῆς αὐτοβιογραφίας ποὺ ὑπέβαλε ὁ Hegel εἴτε στὸν Goethe προσωπικὰ εἴτε στὶς ἀρχὲς τῆς Βαϊμάρης τὰ συμπεράσματα αὐτὰ διατηροῦν ἀναμφίβολα τὸν ἔντονα ὑποθετικὸ χαρακτήρα τους.

4. Ὁ χρόνος τῆς πρώτης ἐγγραφῆς τοῦ Hegel στὸ Γυμνάσιο δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια. Πρβ. σχετικὰ τὶς παρατηρήσεις τοῦ *Friedhelm Nicolin* στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου *Der junge Hegel in Stuttgart*, ὅ.π., σ. 7.

χρόνια φιλολογία, φιλοσοφία καὶ μαθηματικά[1]· ἡ ἀναγόρευσή του τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1790 σὲ «μαγίστορα τῆς φιλοσοφίας»[2]· ἡ μετεγγραφή του στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου τὸν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους[3]· ἡ πρόσληψή του τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1793 ὡς «ὑποψήφιου τῆς Θεολογίας» μετὰ ἀπὸ ἐπιτυχεῖς ἐξετάσεις στὸ τέλος τῆς τριετοῦς σπουδῆς τῶν «θεολογικῶν ἐπιστημῶν»[4]· ἡ ἀναχώρησή του γιὰ τὴ Βέρνη ἕνα μήνα ἀργότερα[5] καὶ ἡ μετεγγατάστασή του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1797 στὴ Φρανκφούρτη[6].

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Hegel γιὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἡ πορεία του πρὸς τὴ φιλοσοφία θὰ μποροῦσε ν' ἀποδοθεῖ καὶ διαφορετικά: Στὴ διάρκεια τῶν γυμνασιακῶν καὶ πανεπιστημιακῶν σπουδῶν του ὁ Hegel ἐνδιαφέρεται, ὅπως ἔχουμε ἤδη καταδείξει, τόσο ἔντονα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, ὥστε στὸ τέλος τους νὰ δέχεται νὰ ἐξασκήσει τὸ ἐπάγγελμα τῆς ἀρεσκείας τῶν γονέων του, γιατὶ αὐτὸ - ἐκτὸς τῶν ἄλλων - συνδέεται μὲ τὴ φιλολογία καὶ τὴ φιλοσοφία τῶν κλασικῶν χρόνων. Μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἐπαγγέλματος, ποὺ ὁ πατέρας του τοῦ ὑπέδειξε, παρατηρεῖται ὡστόσο - σύμφωνα πάντα μὲ τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα τοῦ 1804 - κάποια μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντός του: Καταρχὴν ὁ νεαρὸς Hegel ἐμφανίζεται νὰ θέλει νὰ κατανείνει τὸν ἐλεύθερο χρόνο ποὺ ἤλπιζε νὰ τοῦ ἀπομένει ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῶν ἐπαγγελματικῶν καθηκόντων του τόσο στὴν κλασικὴ φιλολογία ὅσο καὶ στὴ φιλοσοφία, ὅμως καὶ στὴ Βέρνη καὶ στὴ Φρανκφούρτη παρακολουθεῖ μόνο τὴν πρόοδο τῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἐπιμέρους φάσεις τῆς πορείας του πρὸς τὴ φιλοσοφία ἀκολουθοῦν ἑπομένως καὶ μία διαγραφόμενη στὸ σημείωμα τοῦ 1804 καμπύλη τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν ἀρχαιότητα: Τὶς ἀπαρχὲς τῆς καμπύλης ὀφείλουμε νὰ ἀναζητήσουμε στὴ γενέτειρά του Στουτγάρδη, στὸ Γυμνάσιο τῆς ὁποίας ὁ Hegel διδάχτηκε, ὅπως ξέρουμε, τὶς ἀρχαῖες γλῶσσες

---

1. Πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 88: «Ich wurde im 18. Jahr in das theologische Stift zu Tübingen aufgenommen. Nach zwei Jahren, welche auf das Studium unter Schn[urrer] der Philologie und unter Flatt, Boekh [,Pfleiderer] der Philosophie und Mathematik verwendet wurden...»

2. Πρβ. ὅ.π.: «...wurde ich Magister der Philosophie...» Γιὰ τὸ χρόνο ἀναγόρευσής του σὲ «μαγίστορα» πρβ. ὅ.π., σ. 34 κ.ἑ.

3. Πρβ. ὅ.π., σ. 88 κ.ἑ.: «... und studierte hierauf drei Jahre unter Lebret, Uhland, Storr und Flatt die theologischen Wissenschaften...» Γιὰ τὸ χρόνο ἐγγραφῆς του στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ πρβ. ὅ.π., σ. 36.

4. Πρβ. ὅ.π., σ. 89: «... bis ich das theologische Examen vor dem Konsistorium in Stuttgart bestanden und unter die Kandidaten der Theologie aufgenommen war.» Πρβ. καὶ τὸ παράθεμα στὴν προηγούμενη σημείωση καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἐξετάσεις ἔγγραφα, ὅ.π., σσ. 52-53.

5. Πρβ. *Briefe* IV, 2, σ. 326.

6. Πρβ. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 71 (ἄδεια - μὲ ἡμερομηνία 10 Ἰανουαρίου 1797 - ἐγγατάστασής του στὴ Φρανκφούρτη).

τὰ μέγιστα βοηθούμενος σ' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ μαθήματα στὸν ἀγαπημένο του καθηγητὴ Löffler· τὸ τέλος της στὶς δύο πόλεις, στὶς ὁποῖες ἐργαζόμενος ὁ Hegel ὡς οἰκοδιδάσκαλος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσει τὴν πρόοδο τῆς φιλοσοφίας μέχρις ὅτου πῆρε τὴ μεγάλη ἀπόφαση νὰ τῆς ἀφιερωθεῖ ὁλοκληρωτικὰ - μία ἀπόφαση πού, ὅπως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, σίγουρα συνεπέφερε καὶ τὸν περιορισμό τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν ἀρχαιότητα στὰ φιλοσοφικὰ κυρίως ἐπιτεύγματά της. Ὡς κορύφωση τῆς καμπύλης προβάλλει ἔτσι τὸ φθινόπωρο τοῦ 1793 πού ὁ νεαρὸς ἀπόφοιτος τῶν δύο Σχολῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης δέχτηκε νὰ παραμείνει «πιστὸς» στὶς θεολογικὲς σπουδές του κι «[ἐξαιτίας] τῆς σύνδεσής τους μὲ τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ φιλοσοφία»[1].

1. *Briefe* IV, 1, ὅ.π., σ. 89. Τὸ πρωτότυπο κείμενο στὴ σημείωση 6 τῆς σ. 190.

ZUSAMMENFASSUNG

Die klassische Bildung des jungen Hegel

Hegels eigenhändiger Lebenslauf vom September 1804 (*Briefe von und an Hegel* IV, 1, Hamburg 1977³, S. 88-90) erlaubt uns,den Bildungsgang des Philosophen aus seiner eigenen Sicht zu betrachten. Dieser Sicht gemäss, geht sein Weg zur Philosophie, zu der er sich erst nach dem Tod seines Vaters zu widmen entschloss, auch über die klassische Philologie. Dies beweist uns Hegels Rechtfertigung sowohl seiner Treue zur Theologie nach dem Abschluss seiner Studien in Tübingen als auch seiner Wahl eines Amts «unter den Berufsarten des theologischen Standes» nach seiner erfolgreichen Prüfung «vor dem Konsistorium in Stuttgart». So blieb Hegel seinem Studium der Theologie zunächst treu «aus Neigung» und «um seiner Verbindung mit der klassischen Literatur und Philosophie [willen]» und so wählte er das «Geschäft des Predigtamts», weil es ihm «Musse gewährte», sich «der alten Literatur und der Philosophie ... ergeben zu können». In der nachtübinger Zeit ergab sich Hegel jedoch immer mehr der Philosophie und dies hatte sicherlich zur Folge, dass sein Inreresse für die Antike allmählich nur auf deren philosophische Erzeugnisse sich beschränkte.

Nikos K. Psimmenos